

Autoritarisme en ethnocentrisme bij leerlingen uit lagere opleidingsniveaus: instemmingstendens of opinie?

W. A. M. Vollebergh

Samenvatting

In dit artikel wordt nagegaan of de hoge autoritarisme- en ethnocentrisme-scores van leerlingen uit lagere opleidingsniveaus het gevolg zijn van een instemmingstendens. Hierbij werd gebruik gemaakt van ongebalanceerde en gebalanceerde autoritarisme- en ethnocentrisme-items. Er werd geen steun gevonden voor de stelling dat deze hogere instemming het gevolg van een instemmingstendens is, noch voor de stelling dat de ambiguïteit van items tot een instemmingstendens zou leiden. De validiteit van de scores op de autoritarisme- en ethnocentrismeschaal werd nagegaan met behulp van de politieke partijvoorkeur. De relatie tussen ethnocentrisme en politieke partijvoorkeur bleek eenduidig, binnen alle opleidingsniveaus, terwijl deze relatie bij autoritarisme moeilijker interpreteerbaar bleek. De conclusie luidde dat zich weliswaar een validiteitsprobleem bij de autoritarismeschaal voordoet, vooral bij leerlingen uit lagere opleidingsniveaus, maar dat dit niet als ondersteuning voor een instemmingstendens opgevat kan worden.

Het onderzoek werd gehouden in het kader van de landelijke scholierenverkiezingen. Er namen ruim 2000 leerlingen uit verschillende schooltypen aan deel.

Inleiding

Jeugdonderzoek in Nederland naar de waarden en normen van jongeren laat al meer dan een decennium zien, dat er belangrijke verschillen bestaan tussen de jongeren afkomstig uit de verschillende opleidingsniveaus. Als het gaat om opvattingen over gezag en over etnische minderheden, dan komen leerlingen uit lagere opleidingsniveaus (L/VBO, MAVO) in dit onderzoek regelmatig als veel autoritairder en veel ethnocentrischer uit de bus (Vollebergh, Raaijmakers & Meeus, 1995). Er bestaan ver-

schillende verklaringen voor dit verschil. Een sociale verklaring legt de nadruk op de sociaal-culturele omstandigheden binnen en buiten de schoolsituatie. Jongeren uit lagere opleidingsniveaus zijn vaker afkomstig uit gezinnen in minder kansrijke sociaal-economische situaties, zij zijn om die reden banger voor statusverlies en voor concurrentie van allochtone Nederlanders en wijzen diens cultuur om die reden af (Eisinga & Scheepers, 1989). Een meer cognitieve verklaring legt de nadruk op verschillen in cognitieve en intellectuele ontwikkeling: jongeren uit hogere opleidingsniveaus beschikken over veel meer kennis over de politieke context, zij zijn daardoor in staat om op een abstracter niveau te redeneren en zien om die reden af van de simpele verklaringen voor maatschappelijk onrecht, zoals die in de autoritarisme- en de ethnocentrismeschaal geformuleerd worden (Raaijmakers, 1993). Een meer methodologische verklaring stelt dat jongeren uit lagere opleidingsniveaus meer dan jongeren uit hogere opleidingsniveaus de neiging zouden hebben om in te stemmen met de items, die onderzoekers hun voorleggen en om die reden hogere scores vertonen: hun hogere scores zouden een artefact zijn van de methode en niet wijzen op een verschil in opinie (Schuman, Bobo & Krysan, 1992).

Deze laatste verklaring is van een andere orde dan de eerste twee verklaringen, omdat zij het bestaan van 'werkelijke' opleidingsverschillen ontkent. Hoewel sinds het verschijnen van *De Autoritaire Persoonlijkheid* het bestaan van 'acquiescence' of 'response-set' (de neiging om steeds met de voorgelegde items in te stemmen, onafhankelijk van de inhoud daarvan) naar voren is gebracht, is hiervan in het Nederlands onderzoek bij adolescenten tot dusver niet veel te merken geweest. In dit onderzoek wordt vrijwel steeds gebruik gemaakt van ongebalanceerde autoritarisme- en ethnocentrismeschalen. Dat maakt de resultaten van deze studies bijzonder kwetsbaar voor deze al-

ternatieve verklaring.

Discussies over het bestaan van een instemmingstendens werden vooral gevoerd in de jaren vijftig en zestig, na het verschijnen van de *Autoritaire Persoonlijkheid* (zie voor een overzicht Brown, 1965; Meloen, 1983). Een van de belangrijkste argumenten ten gunste van de instemmingstendens werd naar voren gebracht door Peabody (1961), die liet zien dat een relatief groot percentage van de instemmers met de autoritarisme-items ook instemt met hun negatie, terwijl dat bij andere schalen minder het geval was (bijvoorbeeld bij de door hem gebruikte conservatisme-schaal). Dit zou wijzen op een instemmingstendens als reactie op de ambiguïteit van de autoritarisme-items, die immers met opzet een beetje indirect en versluierend waren geformuleerd. Instemming hiermee zou daarom niet wijzen op een autoritaire stellingname, maar op het ontbreken van een opinie. Afwijzing van de items daarentegen zou wel op een valide wijze de afwijzing van een autoritaire stellingname meten. Anderen wezen op alle conceptuele en methodologische problemen bij het balanceren of omdraaien van items (zie vooral Christie, Havel & Seidenberg, 1958) en betwijfelden de veronderstelde ambiguïteit van de oorspronkelijke autoritarisme-items. Zo bleek de rangorde in de mate van instemming met oorspronkelijke autoritarisme-items opmerkelijk invariant over een tijd van twintig jaar (Samelson & Yates, 1967).

Er is geen sluitende conclusie uit deze discussie te trekken. Over het algemeen wordt aangenomen dat er wel zoiets als 'acquiescence' bestaat, en dat het daarom beter is om met gebalanceerde autoritarisme-schalen te werken, waarvan er verschillende in omloop zijn. Een van de meest recente versies daarvan is de RWA-schaal (Right-Wing Authoritarianism) van Altemeyer (1988), die ook in Nederlands onderzoek is uitgeprobeerd en gevalideerd (Meloen, 1991).

Een belangrijk nadeel van het empirisch onderzoek, dat in het kader van deze discussie werd uitgevoerd was, dat dit zich beperkte tot onderzoek bij studentenpopulaties. De generaliseerbaarheid van deze resultaten is daarmee beperkt, en een extrapolatie van deze discussie naar een interpretatie van opleidingsverschillen discutabel. Toch heropenden Schuman et al. in 1992 deze discussie met de stelling, dat

vooral bij respondenten uit lagere opleidingsniveaus de instemming met de F-schaal items op een instemmingstendens zou wijzen. Uit hun onderzoek bleek, dat bij deze respondenten een correlatie tussen autoritarisme-items en indices voor ethnocentrisme ontbrak, terwijl deze bij respondenten uit hogere opleidingsniveaus wel aanwezig was. Zij concludeerden dat om die reden de hoge autoritarisme-scores van respondenten uit lagere opleidingsniveaus het resultaat van een instemmingstendens moesten zijn. Deze recente bijdrage zet weer vraagtekens bij het hoge autoritarisme (c.q. ethnocentrisme) van lager opgeleide jongeren, vooral omdat de instemmingstendens ten gevolge van een gebrek aan opinie bij jongeren, met hun geringere kennis van de politiek dan volwassenen, nog sterker werkzaam zou kunnen zijn.

In dit artikel wordt verslag gedaan van een poging om de verklaring van de hogere instemming met autoritarisme en ethnocentrisme bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus in termen van een instemmingstendens nader te onderzoeken door het gebruik van gebalanceerde autoritarisme- en ethnocentrisme-items. De vraag die we daarbij willen beantwoorden luidt: is de hogere instemming met autoritarisme en ethnocentrisme bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus het resultaat van een instemmingstendens, of wijst zij op een verschil in opinie? We beschikken op grond van het bovenstaande over drie mogelijke hypothesen omtrent de hogere instemming van jongeren uit lagere opleidingsniveaus:

1. De hogere instemming is het gevolg van een algemene instemmingstendens: jongeren uit lagere opleidingsniveaus hebben sterker dan jongeren uit hogere opleidingsniveaus de neiging om in te stemmen met items die hen in het kader van sociaal-wetenschappelijk onderzoek worden voorgelegd. Hun instemming geeft geen opinie weer.
2. De hogere instemming is een reactie op de ambiguïteit van items: als de inhoud van bepaalde items ambigu is, dan reageren vooral jongeren uit lagere opleidingsniveaus hierop door met het item in te stemmen. Hun instemming reflecteert daarom eveneens een gebrek aan opinie.
3. De hogere instemming is een reactie op de inhoud van de schaal: instemming komt

voort uit het aanhangen van een opinie, die met de items in de betreffende schaal goed wordt weergegeven.

1 Methode

1.1 Onderzoekspopulatie

Het onderzoek werd uitgevoerd in het kader van de scholierenverkiezingen in 1994. Aan deze verkiezingen namen in totaal 390.000 scholieren deel, afkomstig uit alle provincies in Nederland, maar met een oververtegenwoordiging van de provincies Gelderland (11,3%), Noord-Holland (14,8%), Zuid-Holland (19%) en Noord-Brabant (16%). Het totale aantal leerlingen op scholen die bereid waren aan verder onderzoek mee te werken was 125.000. Uit deze scholen werd at random een aantal scholen getrokken voor verder onderzoek. Via contactpersonen (doorgaans leraren maatschappijleer en/of geschiedenis) werden per school ook at random vier klassen geselecteerd. Van de 4000 verstuurd vragenlijsten werd ruim 50% geretourneerd ($n=2311$), afkomstig uit 30 verschillende scholen verspreid door het land. De deelnemende jongeren waren als volgt over de verschillende opleidingsniveaus verdeeld: 132 uit VBO-LBO, 530 uit MAVO, 285 uit MBO, 666 uit HAVO, en 698 uit het VWO. De hogere opleidingsniveaus zijn duidelijk beter vertegenwoordigd. Wel waren er ongeveer evenveel meisjes (48%) als jongens (52%) bij het onderzoek betrokken. De gemiddelde leeftijd van de leerlingen in het voortgezet onderwijs (excl. MBO) was 16 jaar. Omdat de gemiddelde leeftijd van de MBO-leerlingen ongeveer anderhalf jaar hoger was dan die van de overige leerlingen, werden hun resultaten in de analyses voor dit artikel niet meegenomen.

1.2 Instrumentarium

Autoritarisme werd gemeten met een veel gebruikte verkorte versie van de autoritarismeschaal, bestaande uit 5 items (Raaijmakers, 1986). Deze schaal meet gehechtheid aan orde en gezag. Een voorbeeld: Het belangrijkste wat kinderen moeten leren is gehoorzaamheid en eerbied voor gezag. Deze schaal werd aangevuld met 5 gebalanceerde items. Vier hiervan waren ontleend aan de gebalanceerde autoritarismeschaal van Altemeyer (1988),

maar deels geherformuleerd omdat de items van Altemeyer vaak samengestelde items zijn. Uit elk item werd een stelling geselecteerd om het item eenduidiger in betekenis te maken. Dat leek ons met name voor gebruik bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus van belang. De gebalanceerde items waren respectievelijk: 1. Het is belangrijk om de rechten te respecteren van radicale actievoerders (Altemeyer: It is important to protect fully the rights of radicals and deviants). 2. Het is goed kritisch te zijn tegenover bestaande tradities en gewoonten in de samenleving (Altemeyer: students in high school and university must be encouraged to challenge their parents' ways, confront established authorities, and in general criticize the customs and traditions of our society). 3. Radicale, vooruitstrevende ideeën zijn nodig voor het leefbaar houden van de samenleving (Altemeyer: it is best to treat dissenters with leniency and an open mind, since new ideas are the lifeblood of progressive change). 4. Kinderen moeten zoveel mogelijk zelf uitmaken wat zij in hun leven belangrijk vinden (Altemeyer: it is wonderful that young people today have greater freedom to protest against things they don't like and to "do their own thing"). 5. Er is over het algemeen veel meer orde en regelmaat op scholen dan goed is voor jongeren (niet ontleend aan Altemeyer; dit item werd toegevoegd om het tegendeel te meten van de gehechtheid aan orde - een van de centrale kenmerken van autoritarisme).

Etnocentrisme werd gemeten met een etnocentrisme-schaal bestaande uit 7 items (Raaijmakers, 1986). Deze schaal meet een negatieve houding ten opzichte van etnische minderheden. Een voorbeeld: Buitenlanders vormen een bedreiging voor onze cultuur. Zij werd aangevuld met 5 items die juist een positieve houding ten opzichte van etnische minderheden meten. Drie items werden ontleend aan Kleinpenning (1993): 1. Etnische minderheden in Nederland zijn vrij om hun eigen manier van leven te handhaven. 2. Etnische minderheden moeten dezelfde politieke en sociale rechten hebben als de Nederlanders. 3. Het is goed dat er extra bijscholingscursussen zijn voor etnische minderheden. Twee items werden toegevoegd om hun actuele betekenis: 4. Nederland moet een gastvrij land blijven voor politieke vluchtelingen (asielzoekers). 5. Nederland

Tabel 1
Resultaten binnen de schalen

	Schaal											
	Autoritarisme					Etnocentrisme						
	Allen	LBO	MAVO	HAVO	VWO	Opleidingseffect	Allen	LBO	MAVO	HAVO	VWO	Opleidingseffect
I Scores op plus-versie												
Gemiddelde	3.34	3.60	3.50	3.35	3.16	ANOVA: F(3,1625)=31.12, p<.001	2.42	2.96	2.54	2.31	2.08	ANOVA: F(3,1482)=35.76, p<.001
SD	.62	.62	.56	.60	.64		.90	1.27	1.01	.82	.72	
Cronbach's alpha	.68	.63	.62	.67	.70		.91	.94	.91	.89	.88	
II Scores op min-versie												
Gemiddelde	3.17	3.28	3.23	3.10	3.18	ANOVA: F(3,1082)=3.81, p<.01	3.60	3.22	3.54	3.58	3.68	ANOVA: F(3,1640)=10.29, p<.001
SD	.54	.65	.57	.52	.51		.69	1.00	.72	.68	.61	
Cronbach's alpha	.41	.25	.45	.41	.43		.72	.79	.70	.72	.73	
III Scores op totaal-versie												
Gemiddelde	3.08	3.26	3.14	3.12	2.99	ANOVA: F(3,988)=10.27, p<.001	2.32	3.00	2.46	2.33	2.17	ANOVA: F(3,1303)=24.47, p<.001
SD	.43	.45	.40	.42	.44		.74	1.13	.82	.71	.61	
Cronbach's alpha	.55	.37	.47	.54	.60		.90	.93	.90	.90	.89	
IV Correlatie (plus*min)												
	-.05 ns	-.01 ns	.05 ns	-.07 ns	-.13**		-.64***	-.55***	-.60***	-.66***	-.65**	

moet een gastvrij land blijven voor mensen uit oorlogslanden, waar ook ter wereld.

Daarnaast werd aan alle leerlingen gevraagd om aan te geven, wat zij bij de laatste scholierenverkiezingen (die de week daarvoor waren gehouden) hadden gestemd.

1.3 Data-analyse

De schaal-items kenden 6 antwoordcategorieën: 1. helemaal mee eens; 2. mee eens; 3. niet eens/niet oneens; 4. niet mee eens; 5. helemaal niet mee eens. Om hoge scores te laten corresponderen met instemming met een bepaalde schaal, werden deze omgecodeerd. Als additionele antwoordcategorie werd toegevoegd: 6. nog nooit over nagedacht. Deze laatste categorie werd toegevoegd om het lukraak kiezen van een antwoordcategorie te vermijden en enkel echte 'opinions' te meten. Het toevoegen van deze antwoordcategorie heeft, mits de 6 als 'missing' wordt gecodeerd, als nadeel een sterke verhoging van het aantal missings per item, en per saldo per schaal. Voor de vraagstelling van dit artikel biedt deze antwoordcategorie echter een goede operationalisatie van het ontbreken van een opinie over een bepaald item.

Bij de analyse van de antwoorden gingen we eerst alle gebruikelijke indicaties na, dat wil zeggen: gemiddelde scores en standaarddeviaties, betrouwbaarheidscoëfficiënten, en correlaties tussen plus- en minversies van de schalen (zie Tabel 1). Alvorens de betrouwbaarheidscoëfficiënten te berekenen werd factoranalyse uitgevoerd (principale componenten-analyse met varimax rotatie, listwise deletion) over alle items van een schaal. Bij de etnocentrisme-items werden weliswaar twee factoren met een eigenwaarde >1 geëxtraheerd, maar de etnocentrisme-items laadden allen >.50 op de eerste (ongeroteerde) factor. Bij autoritarisme werden meerdere factoren met een eigenwaarde >1 geëxtraheerd (bij LBO 5 factoren, bij MAVO en HAVO 3 factoren en bij VWO 4 factoren). Rotatie met twee factoren leverde bij de LBO-leerlingen geen goed interpreteerbare factor-matrix op, bij de overige leerlingen wel: in alle gevallen hadden de items van de plus-versie een lading van >.50 op de eerste geroteerde factor, terwijl de items van de min-versie een lading van >.35 op de tweede geroteerde factor hadden. Eliminatie van items leverde geen be-

	Antwoorden op plus-versie	
Antwoorden op min-versie	<i>Instemming</i>	<i>Afwijzing</i>
<i>Instemming</i>	Dubbele instemming	Anti-inhoud
<i>Afwijzing</i>	Pro-inhoud	Dubbele afwijzing

NOOT: instemming/afwijzing betekent dat bij 3 uit 5 items van de schaal (4 uit 7) het antwoord instemmend (4,5) c.q. afwijzend (4,5) is.

Figuur 1. Antwoordpatronen op schalen in plus- en minversies (cf. Peabody, 1961)

tere resultaten, en geen hogere betrouwbaarheidscoëfficiënt van de plus- of min-schaal.

Vervolgens berekenden we het percentage respondenten met een bepaald antwoordprofiel. Daarbij werd als volgt te werk gegaan (Peabody, 1961).

We gingen er van uit dat er van een instemmende opinie ten aanzien van een (sub)schaal sprake is als minimaal 3 van de 5 (4 van de 7, bij etnocentrisme) items instemmend beantwoord worden (dat wil zeggen antwoordcategorie 4 of 5), en van een afwijzende opinie als minimaal 3 van de 5 (4 van de 7) items afwijzend beantwoord zijn (antwoordcategorie 1 of 2). Een consistente keuze vóór de inhoud van een bepaalde schaal bestaat dan uit de combinatie van instemming met de plus-versie en afwijzing van de min-versie; een consistente keuze anti-inhoud daarentegen uit afwijzing van de plus- en instemming met de min-versie. Daarnaast bestaan twee antwoordpatronen, die tot dusver in onderzoek in termen van een instemmings-, c.q. een afwijzingstendens geïnterpreteerd werden: dubbele instemming, of dubbele afwijzing. Zowel het antwoord 'niet eens/niet oneens' (3), als het antwoord 'nog nooit over nagedacht' (6) werd hierbij als het ontbreken van een opinie geïnterpreteerd. Dat leek ons een valide aanname. Zouden we dat niet doen, dan zouden we immers een autoritaire, c.q. niet autoritaire stellingname toeschrijven aan respondenten op grond van slechts 1 of 2 instemmende items (uit 5). Bovendien is het juist voor de hier te presenteren analyse belangrijk om onderscheid te maken tussen respondenten met een duidelijke mening, en respondenten waar deze ontbreekt. Het aantal ontbrekende antwoordpatronen is door deze procedure bijzonder groot, vooral bij de autoritarisme-schalen (de min-versie). Ondanks het ontbreken van

een sterke gebalanceerde autoritarismeschaal presenteren we voor de volledigheid de gegevens met betrekking tot beide schalen. Bij hiernavolgende analyses op itemniveau komen we hier op terug.

Per item werd vervolgens nagegaan welk percentage repondenten een 3, respectievelijk een 6 scoorde. Vervolgens werd voor alle items binnen een subschaal het gemiddeld percentage van deze antwoordcategorie berekend. Ook dit werd voor de verschillende opleidingsniveaus nagegaan. Deze cijfers zijn te vinden in deel II en III van Tabel 2.

2 Resultaten

2.1 Het balanceren van de autoritarisme- en etnocentrisme-schaal

De betrouwbaarheidscoëfficiënten van de verschillende subschaaltjes laten zien, dat de positieve items een hogere betrouwbaarheid te zien geven dan de negatieve items. Dit geldt ook voor de etnocentrisme-items, maar hier is de alpha van de negatieve items ruimschoots binnen de grenzen van het aanvaardbare. Dat is bij autoritarisme niet het geval. De betrouwbaarheid van de positieve items is al aan de lage kant, maar de betrouwbaarheid van de schaal als geheel en van de negatieve items is laag. Enkel bij de leerlingen uit het VWO vinden we redelijke betrouwbaarheid van de gebalanceerde autoritarismeschaal, en een negatieve correlatie tussen de plus- en de min-versie, maar ook bij hen is de correlatie erg laag.

Deze gegevens zijn in overeenstemming met de vaak gerapporteerde problemen bij het construeren van een gebalanceerde autoritarisme-schaal. Ze vertonen veel overeenkomst met de bevindingen van Peabody (1961)¹. Ze bevestigen voorts Schuman et al.'s (1992) resultaten, die immers ook constateer-

Tabel 2
Antwoordpatronen bij verschillende opleidingsniveaus

	Schaal											
	Autoritarisme						Etnocentrisme					
	Allen	LBO	MAVO	HAVO	VWO	Opleidingseffect	Allen	LBO	MAVO	HAVO	VWO	Opleidingseffect
I 'Antwoordcombinaties' (in %)												
'Pro-inhoud'	4.6	5.3	5.7	4.8	3.6	$\chi^2(12)=66.87,$	4.0	11.4	5.7	3.5	2.0	$\chi^2(12)=126.12,$
'Dubbele instemming'	11.6	18.9	14.9	10.4	9.0	$p<.001$	2.2	5.3	3.2	2.4	0.6	$p<.001$
'Anti-inhoud'	4.2	2.3	2.1	2.6	7.9		44.3	16.7	33.8	47.4	54.4	
'Dubbele afwijzing'	1.5	0	0.2	1.8	2.6		1.5	2.3	0.8	1.7	1.9	
Anders	77.9	73.5	77.2	80.5	76.9		48.0	64.4	56.6	45.0	41.1	
II 'Niet-opinie-antwoorden' plusversie												
(gemiddeld % per item)												
Niet eens/niet oneens(3)	29.0	19.4	28.4	30.2	30.8	Kendall:	21.4	18.7	23.1	23.1	18.9	Kendall:
Nog nooit over nagedacht(6)	5.6	11.8	4.6	4.6	5.4	$\chi^2(3)=10.69, p<.01$	5.4	12.0	5.6	4.7	4.8	$\chi^2(3)=12.80, p<.01$
Totaal	34.8	31.2	33.0	34.8	36.2	$\chi^2(3)=12.21, p<.01$	26.8	30.7	28.7	27.8	23.7	$\chi^2(3)=15.23, p<.01$
						$\chi^2(3)=5.94, ns$						$\chi^2(3)=7.11, ns$
III 'Niet-opinie-antwoorden' minusversie												
(gemiddeld % per item)												
Niet eens/niet oneens(3)	28.2	20.2	27.4	29.8	29.0	Kendall:	22.2	18.8	23.4	23.1	18.9	Kendall:
Nog nooit over nagedacht(6)	15.8	30.0	16.6	15.0	13.2	$\chi^2(3)=7.69, p<.05$	5.6	22.2	8.4	3.0	2.6	$\chi^2(3)=2.63, ns$
Totaal	44.0	50.2	44.0	44.8	42.2	$\chi^2(3)=11.94, p<.01$	27.8	41.0	31.8	24.4	25.6	$\chi^2(3)=13.56, p<.01$
						$\chi^2(3)=8.26, p<.05$						$\chi^2(3)=12.44, p<.01$

den dat de samenhang in de verwachte richting bij respondenten uit de hogere opleidingsniveaus sterker was. Dit wordt bevestigd door het feit dat enkel bij de jongeren uit de hogere opleidingsniveaus (HAVO, VWO) significante correlaties worden aangetroffen tussen autoritarisme en etnocentrisme (zowel tussen de plus-versies - pearson correlatie respectievelijk .29 en .25, $p < .01$ - als tussen de totaalversies - pearson correlaties respectievelijk .20 en .24, $p < .01$; geen bijzonder hoge correlaties overigens), terwijl deze bij de jongeren uit de lagere opleidingsniveaus ontbreken. De vraag is nu vooral, of we ook aanwijzingen kunnen vinden, dat de hogere instemmingspercentages bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus om die reden ook als het effect van een instemmingstendens verklaard mogen worden. We bespreken onze drie hypothesen.

2.2 Hogere instemming bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus door instemmingstendens

Een algemene instemmingstendens bij lager opgeleide jongeren zou moeten blijken uit een relatief hoog percentage dubbele instemmers bij zowel de autoritarisme als de etnocentrisme-schaal. Immers, als respondenten de neiging hebben om de onderzoeker te volgen, dan zou dit zich bij beide schalen moeten manifesteren. Een dergelijke instemmingstendens is echter niet aantoonbaar. Bij etnocentrisme is de instemming van leerlingen uit lagere opleidingsniveaus groter bij de plus-versie, maar hun afwijzing is veel groter bij de min-versie. Wel geldt dat het opleidingseffect bij de plus-versie groter is (het verschil tussen de LBO-leerlingen en de VWO-leerlingen uitgedrukt in gemiddelde *SD* is bij de plusversie ongeveer anderhalf keer zo groot). Dat zou erop kunnen wijzen dat instemmen 'makkelijker' is dan afwijzen bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus - maar het zou er overigens ook op kunnen wijzen dat afwijzen voor jongeren uit hogere opleidingsniveaus makkelijker is dan instemmen. Het percentage dubbele instemmingen (of dubbele afwijzingen) is bij de etnocentrismeschaal echter laag. Overigens zijn de percentages dubbele instemmingen/afwijzingen bij de lager opgeleide jongeren wel systematisch ietwat hoger, maar bij etnocentrisme domineren ook bij hen de 'opinie-antwoorden' (28.1% versus 7.6%).

Bij etnocentrisme is dus geen substantiële instemmingstendens aanwijsbaar. Het feit dat we bij autoritarisme zoveel dubbele instemming aantreffen is daarom niet terug te voeren op een generale instemmingstendens. We kunnen de eerste hypothese op grond van onze bevindingen met de etnocentrismeschaal verwerpen.

2.3 Hogere instemming bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus als reactie op ambiguïteit van items

De autoritarisme-items zouden het door hun ambiguïteit moeilijk kunnen maken om hierover een mening te vormen. Ondanks een gebrek aan opinie zouden de respondenten dan toch met deze items instemmen. Dat zou de grotere instemming bij leerlingen uit lagere onderwijsniveaus kunnen verklaren. Het ontbreken van een opinie is in ons onderzoek na te gaan met behulp van antwoordcategorie 6 (nog nooit over nagedacht) en antwoordcategorie 3 (niet eens/niet oneens).

Aan de percentages 'niet-opinie-antwoorden' in sector II en III van Tabel 2 is te zien dat de etnocentrisme-items het duidelijkst een opinie oproepen en wel voornamelijk een afwijzende. De autoritarisme-items roepen veel meer 'niet-opinie-antwoorden' op, vooral de min-versie. Binnen elk opleidingsniveau wordt bij de min-items van autoritarisme het grootste percentage niet-opinie-antwoorden gegeven (significant bij $p < .01$). Wel doet zich hierin, als te verwachten was, een opleidingseffect voor. Hoe lager de opleiding, hoe groter het aantal 'niet-opinie-antwoorden' (behalve bij de plusversie van de autoritarisme-schaal). Dat is vaker in onderzoek aangetoond (Billiet, in druk). Daarnaast is er ook een duidelijk opleidingseffect in de keuze voor een bepaald 'niet-opinie-antwoord'. Jongeren uit lagere opleidingsniveaus zeggen vaker dat zij ergens nog nooit over hebben nagedacht, terwijl jongeren uit hogere opleidingsniveaus er vaker voor kiezen om hun mening in het midden te laten (niet eens/niet oneens).

Maar is er een relatie tussen een gebrek aan opinie en *instemming*, zoals zo vaak gesuggereerd is? Op twee manieren is dit geanalyseerd: a. door na te gaan of er een relatie is tussen de 'moeilijkheidsgraad' van een item (geoperationaliseerd als het percentage 'niet-opinie-

antwoorden') en de score op dit item bij de respondenten die op dit item wel een opinie (dat wil zeggen: 1, 2, 4 of 5) hebben weergegeven. Zou gebrek aan opinie tot instemming leiden, dan zou de instemming het hoogst moeten zijn bij items die het hoogste percentage 'niet-opinie-antwoorden' oproepen. Dit blijkt niet het geval. Bij autoritarisme ligt de relatie precies omgekeerd, en wel enkel bij de respondenten uit de lagere opleidingsniveaus. Bij jongeren uit het VBO/LBO is de correlatie tussen de percentages 'niet-opinie-antwoorden' per item en de itemscores van de jongeren die wel een opinie gaven $-.80$, significant bij $p < .01$ (indien als 'niet-opinie-antwoorden' enkel de 'nog nooit over nagedacht' categorie gerekend wordt $-.69$, significant bij $p < .05$). Dat wil zeggen: naarmate het percentage 'niet-opinie-antwoorden' groter is, is de gemiddelde instemming met het item bij de overige leerlingen lager. Bij de MAVO-leerlingen zijn deze correlaties respectievelijk $-.80$ ($p < .01$) en $-.68$ ($p < .05$), bij de HAVO-leerlingen $-.67$ ($p < .05$) en $-.51$ (n.s.), en bij de VWO-leerlingen $-.26$ (n.s.) en $-.20$ (n.s.). Voor zover we hier dus een relatie vinden, vinden we die bij de jongeren uit de lagere opleidingsniveaus en deze is tegengesteld aan de verwachtingen: items, waarover leerlingen zich moeilijker een mening vormen, worden eerder afgewezen. Bij de ethocentrisme-schaal zijn deze correlaties binnen elk opleidingsniveau afwezig.

Ook gingen we een mogelijke relatie tussen het ontbreken van een opinie en een instemmingstendens na door te bezien of respondenten die op een bepaalde schaal een hoog percentage 'niet-opinie-antwoorden' hebben gegeven, op de overige items van die betreffende schaal sterker instemmen dan respondenten met een laag percentage niet-opinie-antwoorden. We gingen dit zowel na voor het geven van antwoord 6 (nog nooit over nagedacht) als voor het geven van een 'niet-opinie antwoord' in meer algemene zin (3 of 6). Hier toe staat ons uiteraard enkel analyse op itemniveau ter beschikking. We correleerden de score op een bepaald item met het aantal niet-opinie-antwoorden op de overige items van de betreffende schaal. We beperken ons in deze bespreking tot de correlaties tussen de 'niet opinie-score' van respondenten op een totale schaal (plus + min-versie) en hun score op items van

die schaal, waarbij zij wel een opinie hebben aangegeven. Dat betreft dus 10 (autoritarisme) en 12 (ethocentrisme) is 22 correlaties per opleidingsniveau. De veronderstelling, dat een gebrek aan opinie leidt tot sterkere instemming bij de items van een schaal wordt enkel bevestigd voor respondenten uit de hogere opleidingsniveaus. Bij LBO-leerlingen vinden we slechts 2 significante correlaties, een bij autoritarisme ($-.29$, $p < .01$) en een bij ethocentrisme ($-.18$, $p < .01$), die overigens beide negatief zijn; dat wil zeggen: hoe vaker geen opinie op de overige items van een schaal, hoe minder instemming met het betreffende item. Bij MAVO-leerlingen zijn geen correlaties bij autoritarisme, bij ethocentrisme zeven significant positief - (tussen $.10$ en $.13$, $p < .05$; een relatie tussen niet-opinie-score en instemming). Bij HAVO-leerlingen zien we een significantie correlatie bij autoritarisme ($.10$, $p < .01$) en zeven significante correlaties bij ethocentrisme (tussen $.12$ en $.19$, allen significant bij $p < .01$) en ook positief, dus wijzend op grotere instemming bij meer niet-opinie-antwoorden). Bij de VWO-leerlingen is er een significante negatieve correlatie bij autoritarisme ($-.09$, $p < .05$) en zes ethocentrisme-items een positieve correlatie (tussen $.10$ en $.17$, significant bij $p < .01$) Dit patroon wordt nog sterker zichtbaar als we zowel antwoordcategorie 3 (niet eens/niet oneens) als 6 (nog nooit over nagedacht) tot de 'niet-opinie-antwoorden' rekenen. Bij LBO-leerlingen vinden we dan nog steeds slechts 2 significante correlaties, die overigens beide negatief zijn (dat wil zeggen: hoe vaker geen opinie op de overige items van een schaal, hoe minder instemming met het betreffende item). Bij MAVO-leerlingen zijn twee correlaties bij autoritarisme significant negatief, maar bij ethocentrisme 7 significant positief (een relatie tussen niet-opinie-score en instemming). Bij HAVO-leerlingen zijn alle correlaties bij ethocentrisme nu significant (tussen $.14$ en $.44$, negen van de twaalf correlaties zijn $> .25$, allen significant bij $p < .01$) en positief, dus wijzend op grotere instemming bij meer niet-opinie-antwoorden. Bij de VWO-leerlingen is het patroon het sterkst aanwezig: drie autoritarisme items laten een positieve correlatie zien, en alle ethocentrisme-items (allen significant bij $p < .01$, slechts twee correlaties zijn $< .25$, zes correlaties zijn zelfs $> .30$). Voor jongeren uit

hogere opleidingsniveaus geldt dus dat hun instemming met etnocentrisme-items sterker is naarmate zij zich op de overige items van de etnocentrisme-schaal vaker van een opinie onthouden.

Deze resultaten wijzen er niet op dat de instemming van leerlingen uit lagere onderwijssoorten verklaard wordt door hun neiging sterker in te stemmen met items naarmate zij het moeilijker vinden om zich een opinie te vormen. Voor zover we een dergelijke neiging aantreffen is dat juist bij de leerlingen uit de hogere onderwijstypen het geval. De hogere instemming van jongeren uit lagere opleidingsniveaus laat zich dus door dit effect niet verklaren. We kunnen ook de tweede hypothese afwijzen.

2.4 Hogere instemming bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus door een verschil in opinie

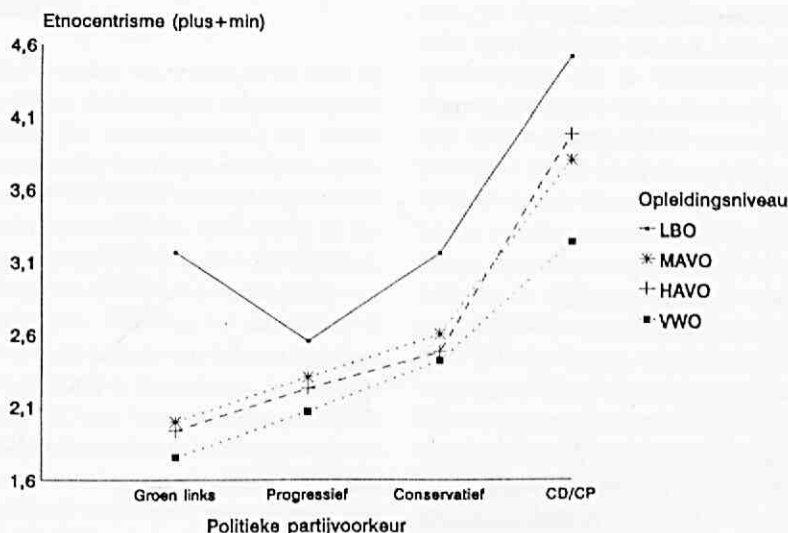
Als we aannemelijk willen maken dat de relatief hogere scores van leerlingen uit lagere opleidingsniveaus op de etnocentrisme- en de autoritarisme-schaal ontstaan omdat zij een andere opinie hebben dan jongeren uit hogere opleidingsniveaus, dan moeten we kunnen laten zien dat deze items op een betekenisvolle manier samenhangen met andere indicaties voor deze opinie.

Een van de belangrijkste indicatoren, waarover wij in dit scholierenonderzoek beschik-

ken, is de politieke partijvoorkeur van jongeren. Het onderzoek vond plaats in het kader van de scholierenverkiezingen. Wellicht om die reden vinden wij in dit onderzoek ook een bijzonder hoog percentage jongeren met een politieke partijvoorkeur (vaak is deze bij ongeveer een derde van de respondenten niet aanwezig; in dit onderzoek vinden we een percentage van 91.4% leerlingen met een partijvoorkeur). Een bijkomend voordeel van een analyse van partijvoorkeur is, dat deze niet lijkt op de Likert-items waaruit de verschillende schalen bestaan - er is geen sprake van meer of minder, er is geen sprake van instemming of afwijzing, er is enkel sprake van een keuze uit bepaalde alternatieven. Zoiets als instemmingstendens is daarmee bij het aangeven van een politieke partijvoorkeur niet aan de orde.

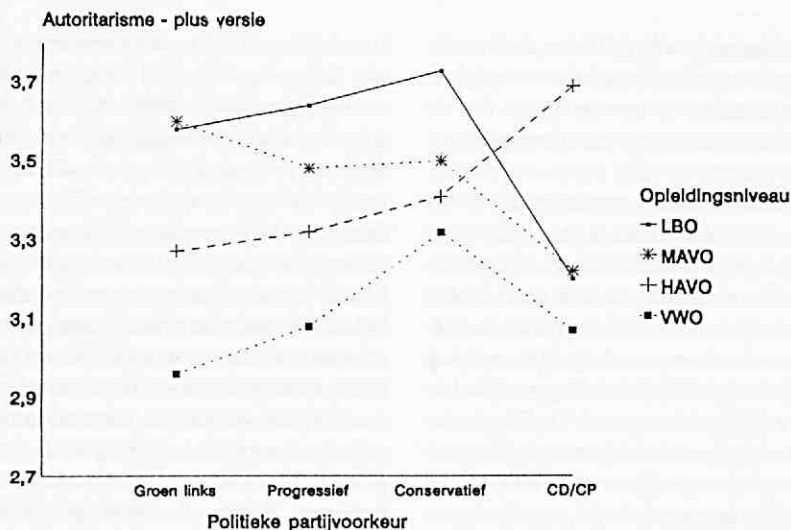
De relatie tussen de etnocentrisme-schalen en politieke partijvoorkeur is onmiskenbaar. Instemming met etnocentrisme neemt sterk toe naarmate de partijvoorkeur rechtser is. Dat geldt zowel voor de plus-versie als voor de min-versie van etnocentrisme, en het geldt voor respondenten binnen alle opleidingsniveaus. Dat bevestigt de validiteit van de etnocentrisme-scores. We zien dit geïllustreerd in Figuur 2.

Het verband tussen partijvoorkeur en autoritarisme is echter veel minder eenduidig. Bij de

NOOT: Resultaten ANOVA: hoofdeffect Partijvoorkeur $F(3,1192)=87.33, p<.001$, Opleidingsniveau $F(3,1192)=16.66, p<.001$, 2-Weg interactie $F(9,1192)=1.19, ns$.

Figuur 2. Etnocentrisme (totaal-versie) per partijvoorkeur en opleidingsniveau

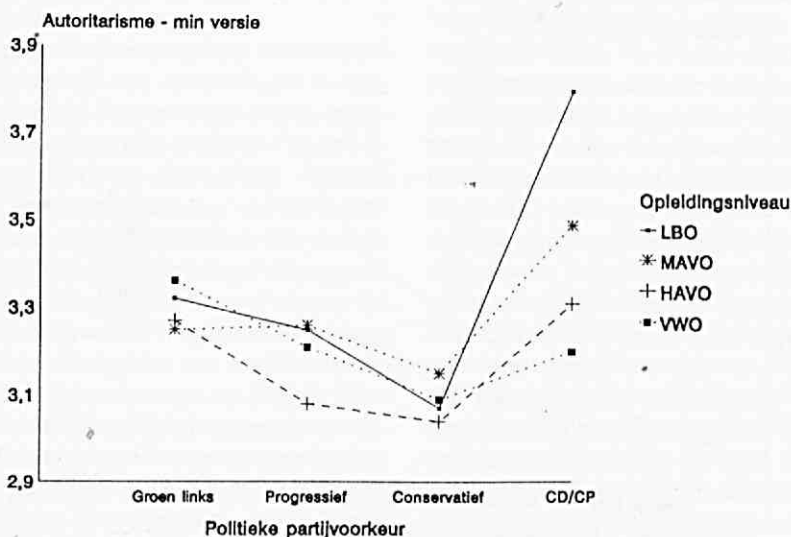
NOOT: Resultaten ANOVA: hoofdeffect Partijvoorkeur $F(3,1480)=6.04, p<.001$, Opleidingsniveau $F(3,1480)=32.73, p<.001$, 2-Weg interactie $F(9,1480)=2.39, p<.01$.

Figuur 3. Autoritarisme (plus-versie) per partijvoorkeur en opleidingsniveau

plus-versie van autoritarisme doet zich een interactie-effect tussen opleiding en politieke partijvoorkeur voor. Dit interactie-effect is al eerder in onderzoek aangetroffen (Vollebergh, 1991). Het wordt veroorzaakt door het feit dat bij de leerlingen uit de lagere opleidingsniveaus geen verband tussen autoritarisme en partijvoorkeur bestaat, en bij de leerlingen uit de hogere niveaus wel. Dit wordt geïllustreerd in Figuur 3. Afzonderlijke analyses laten zien,

dat in dit onderzoek zelfs enkel bij de VWO-scholieren het verband tussen autoritarisme en partijvoorkeur significant is.

De relatie tussen de min-versie van autoritarisme en politieke partijvoorkeur maakt een nog onverwacht fenomeen zichtbaar: extreem rechts (CD/CP) stemt het sterkst met de min-versie van autoritarisme in. Dit effect van politieke partijvoorkeur is zelfs sterker dan het

NOOT: Resultaten ANOVA: hoofdeffect Partijvoorkeur $F(3,995)=8.06, p<.001$, Opleidingsniveau $F(3,995)=3.55, p<.001$, 2-Weg interactie $F(9,995)=0.56, ns$.

Figuur 4. Autoritarisme (min-versie) per partijvoorkeur en opleidingsniveau

effect van opleidingsniveau. Analyse op item-niveau maakt zichtbaar dat drie items verantwoordelijk voor dit effect zijn (getoetst met ANOVA, hoofdeffecten significant bij $p < .05$): 1. Het is belangrijk om de rechten te respecteren van radicale actievoerders. 2. Radicale, vooruitstrevende ideeën zijn nodig voor het leefbaar houden van de samenleving. 3. Er is over het algemeen veel meer orde en regelmaat op scholen dan goed is voor jongeren. Bij één item doet zich alleen een opleidingseffect voor: hoger opgeleide jongeren stemmen hier sterker mee in (Het is goed kritisch te zijn tegenover bestaande tradities en gewoonten in de samenleving), bij één item is enkel een effect van politieke partijvoorkeur: de hoogste score bij extreem rechts (Kinderen moeten zoveel mogelijk zelf uit maken wat zij in hun leven belangrijk vinden).

Deze resultaten maken zichtbaar dat instemming met deze items niet het gevolg is van een instemmingstendens. Het lijkt er meer op dat we bij deze jongeren een geslaagde linguïstische herinterpretatie van deze items op het spoor zijn gekomen, die aan de als anti-autoritair bedoelde Altemeyer-items een extreem-rechtse verzetsdimensie geeft. Figuur 4 maakt dit aanschouwelijk.

3 Conclusie

In dit artikel vonden wij weinig steun voor de veronderstelling dat de hogere instemming met autoritarisme en ethnocentrisme, die steeds wordt gevonden bij leerlingen uit lagere opleidingsniveaus, op een instemmingstendens wijst en niet op een opinie. Ook wordt de instemming van jongeren uit lagere opleidingsniveaus niet opgeroepen door de ambiguïteit van een bepaald item: naarmate het moeilijker is om over een bepaald item van de autoritarismeschaal een mening te formuleren, is hun neiging om met dit item in te stemmen juist kleiner. Wel blijkt dat naarmate leerlingen zich vaker van een mening op de items van een bepaalde schaal onthouden, hun neiging om met de overige items in te stemmen sterker is, maar dit effect vonden we enkel bij de ethnocentrismeschaal en enkel bij leerlingen uit de hogere opleidingsniveaus. De hogere instem-

ming van de leerlingen uit de lagere opleidingsniveaus laat zich hierdoor niet verklaren.

Onze uitkomsten wezen er verder op dat het in het onderzoek met dit soort schalen – en wellicht in het bijzonder als in het onderzoek gebruik wordt gemaakt van jonge respondenten – bijzonder belangrijk is om nauwkeurig na te gaan welke betekenis de respondenten aan de verschillende items geven. In dit onderzoek bleken als anti-autoritair bedoelde items bijvoorbeeld een affiniteit met rechts-extreme radicaliteit te hebben. Ook de historische context mag daarbij niet uit het oog worden verloren. Zo is het de vraag of het begrip 'radicaal' in de afgelopen 10-15 jaar niet meer in het algemeen van betekenis is veranderd, nu extreem links nauwelijks nog de aandacht trekt, en extreem rechtse actiegroepen juist wel.

De volgende kanttekeningen moeten bij onze analyse geplaatst worden. In de eerste plaats bleek ook in ons onderzoek de autoritarismeschaal bijzonder moeilijk te balanceren. Ondanks het feit dat wij enkele aangepaste versies van Altemeyer-items hebben gebruikt, zijn wij er niet in geslaagd een adequate gebalanceerde autoritarismeschaal te ontwerpen. Enkel bij de VWO-leerlingen kwamen de resultaten enigszins overeen met de bedoelingen (dat wil zeggen: een redelijke betrouwbaarheid van de gebalanceerde schaal, en een significant negatieve correlatie tussen de plus- en de min-versie). Dat werpt nogmaals licht op alle risico's aan het werken met meetinstrumenten, die in onderzoek bij (Amerikaanse) studenten ontworpen zijn. Deze zijn niet zonder meer geschikt voor onderzoek bij leerlingen in het middelbaar onderwijs in Nederland. In het bijzonder lijken zij weinig geschikt voor het onderzoek bij leerlingen uit de lagere opleidingsniveaus. Zo kon gemiddeld 50% van de VBO-leerlingen geen opinie geven over de gebalanceerde autoritarisme-items (bij de VWO-leerlingen was dit overigens ook meer dan 40%). Daarmee is overigens niet gezegd dat dit verklaart waarom hun instemming met deze items groter was, of dat deze instemming als betekenisloos moet worden beschouwd. Onze resultaten wezen niet in deze richting. Wel moesten wij constateren dat de opinie, die met deze items gemeten wordt, niet overeenstemt met hun meetpretentie: vooral de leerlingen met extreem rechtse politieke voor-

keuren bleken met deze items in te stemmen. Ook bij de positieve autoritarisme-items ontbrak een relatie met politieke partijvoorkeur, behalve bij de VWO-leerlingen. Dit is overigens al vaker aangetoond (Vollebergh, 1991). Noch de (verkorte) autoritarisme-schaal, noch de door ons gebruikte items van de RWA (Right-Wing-Authoritarianism)-schaal konden dus in ons onderzoek hun meetpretentie waarmaken. Dat wijst op een serieus validiteitsprobleem van de autoritarisme-schaal. In dit artikel hebben wij echter willen aantonen dat dit validiteitsprobleem geen ondersteuning voor de aanname van een instemmingstendens bij lager opgeleide respondenten vormt, zoals Schuman et al. (1992) stelden.

Een tweede kanttekening betreft de wijze waarop de ambiguïteit van items in dit onderzoek werd gemeten. Hiertoe was de antwoordcategorie 'nog nooit over nagedacht' aan elk item toegevoegd. Het ontbreken van een opinie kon dus expliciet worden weergegeven. Onze vooronderstelling was dat de inhoud van een bepaald item meer ambiguë, of meerduidelig, was naarmate meer leerlingen moeite hadden met het bepalen van een standpunt. Dat leek ons een valide aanname. Het probleem is echter, dat doorgaans in onderzoek deze antwoordcategorie ontbreekt, en daarmee rijst de vraag in hoeverre we onze resultaten kunnen extrapoleren naar de resultaten van ander onderzoek. De centrale vraag is daarbij dan niet alleen of de respondenten, die in ons onderzoek bekennen dat zij nog nooit ergens over hebben nagedacht, in ander onderzoek wél een opinie zouden hebben weergegeven, maar ook of deze opinie dan meer instemmend van karakter zou zijn. De eerste vraag is moeilijk te beantwoorden. Op de tweede vraag kunnen wij een tentatief antwoord formuleren. Over het algemeen neemt het percentage 'nog nooit over nagedacht' antwoorden toe naarmate het opleidingsniveau lager is. Juist bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus konden wij echter niet vaststellen dat het ontbreken van een opinie bij items van een schaal gepaard zou gaan met instemming met items, die wel beantwoord waren. Bij de leerlingen uit de hogere opleidingsniveaus was er wel een tendens tot sterkere instemming met items naarmate zij minder over andere items van de schaal hadden nagedacht. Deze tendens deed zich alleen bij de etnocentrisme-schaal

voor. Bij de autoritarismeschaal was er ook bij hen geen effect. Voor zover het meer gedwongen weergegeven van opinies dus tot grotere instemming leidt, is dat bij jongeren uit de hogere opleidingsniveaus het geval, en niet bij jongeren uit lagere opleidingsniveaus, bij wie doorgaans juist wel de aanwezigheid van een instemmingstendens verondersteld wordt.

Noot

1. Peabody (1961) vindt bij de min-versie van zijn autoritarisme-schaal ook alpha's van rond de .40. Zijn resultaten suggereren dat eenzelfde factorstructuur (twee orthogonale factoren) aan de instemming met de autoritarisme-items ten grondslag zou kunnen liggen, maar hij rapporteert geen resultaten van factoranalyse.

Literatuur

- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Billiet, J., Carton, A. (in press). Do unbalanced scales affect the respondent's opinion? A plea for critical tests. In *Proceedings of the Conference on Survey Measurement and Data Quality*, Bristol, U.K., april 1995.
- Brown, R. (1965). The authoritarian personality and the organization of attitudes. In R. Brown, *Social Psychology* (pp. 477-546). New York: Free Press.
- Christie, R., Havel, J., & Seidenberg, B. (1958). Is the F-scale irreversible? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 46, 457-469.
- Eisinga R. N., Scheepers P. L. H. (1989). *Etnocentrisme in Nederland*. Nijmegen: ITS.
- Kleinpenning, G. (1993). *Structure and content of racist beliefs. An empirical study of ethnic attitudes, stereotypes and the ethnic hierarchy*. Utrecht: ISOR.
- Meloen, J. D. (1983). *De autoritaire reactie in tijden van welvaart en crisis*. Academisch proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Meloen, J. D. (1991). De autoritarisme-concepten van Adorno et al. en Altemeyer vergeleken: theoretische analyse en empirische test. In P. Scheepers & R. Eisinga (Red.), *Onderdanig en intolerant. Lacsunes en controverses in autoritarisme-studies*. Nijmegen: ITS.

Abstract

Authoritarianism and ethnocentrism in pupils from lower educational levels: acquiescence or opinion?

W.A.M. Vollebergh. *Pedagogische Studiën*, 1996, 73, 123-135.

In this article it is investigated whether the high agreement with authoritarianism and ethnocentrism found in pupils in lower educational levels in the Netherlands is the result of a tendency to agree with items irrespective of item content. In the research, items expressing positive and negative attitudes towards authoritarianism and ethnocentrism were used. Results did not support the acquiescence hypothesis for the higher agreement of the lower educated pupils. Pupils from lower levels of education did show greater difficulty in expressing an opinion with respect to the items, but no relationship was found between this greater lack of opinion and agreement with items either. The strong educational effect found with respect to agreement with authoritarianism and ethnocentrism thus seems to reflect genuine differences in opinion between pupils originating from different levels of education. The nature of these opinions was highlighted by the relationship between the scores and the political party preferences of the pupils. The research was carried out in the context of the national school elections in the Netherlands, in which pupils in secondary education are asked to express their political party preferences.

Peabody, D. (1961). Attitude content and agreement set in scales of authoritarianism, dogmatism, anti-semitism, and economic conservatism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63(1), 1-11.

Raaijmakers Q. (1986). Verrechtsing en politieke intolerantie bij middelbare scholieren. In M. Matthijssen, W. Meeus, F. van Wel (Red.), *Beelden van Jeugd* (pp. 48-68). Groningen: Wolters Noordhof.

Raaijmakers, Q. (1993). Opvattingen over politiek en maatschappij. In W. Meeus, H. 't Hart (Red.), *Jongeren in Nederland*. Amersfoort: ACCO.

Samelson, F., & Yates, J. F. (1967). Acquiescence and the F scale. Old assumptions and new data. *Psychological Bulletin*, 68(2), 91-103.

Schuman, H., Bobo, L., & Krysan, M. (1992). Authoritarianism in the general population: The education interaction hypothesis. *Social Psychology Quarterly*, 55(4), 379-387.

Vollebergh, W., Raaijmakers, Q., & Meeus, W. (1995). Traditionele opvattingen en rechtsextremisme: trends van 1970-1994 onder jongeren en volwassenen. *Jeugd en Samenleving*, 1/2, 3-21.

Vollebergh W. (1991). *The limits of tolerance*. Academisch proefschrift, University of Utrecht.

Manuscript aanvaard 15-9-1995

Auteur

W.A.M. Vollebergh is verbonden aan de Vakgroep Jeugd, Gezin en Levensloop van de Universiteit Utrecht.

Adres: Postbus 80.140, 3508 TC Utrecht.